

فراخوانی شخصیت‌های شاهنامه به رُمان فارسی
به مثابه‌کنش اجتماعی
محدوده زمانی ۱۳۷۰-۱۳۹۰

از شاهنامه تا رُمان

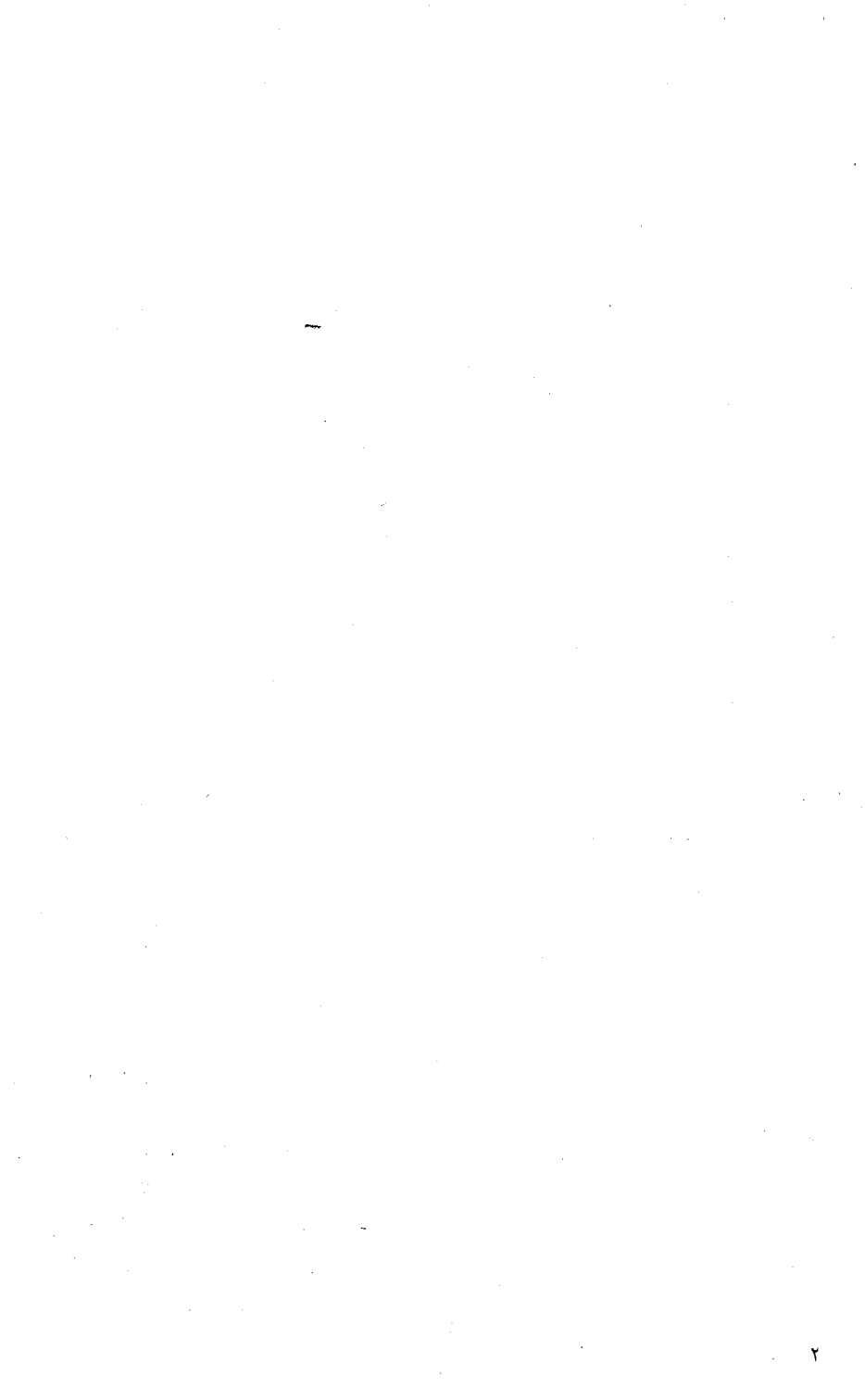
اعظم نیکخواه فاردقی

با مقدمه دکتر محمدجعفر یاحقی

از شکر و سوره تا وصال

نگارخانه
نشر نگاه معاصر

از شاهنامه تا وصال

نگارخانه
نشر نگاه معاصر

فراخوانی شخصیت‌های شاهنامه به زمان فارسی
به مثابه کنش اجتماعی
محدوده زمانی ۱۳۹۰-۱۳۷۰

اعظم نیکخواه فاردقی
بامقدمه دکتر محمدجعفر یاحقی

نگارخانه

از شاهنامه تا رمان: فراخوانی شخصیت‌های شاهنامه به رمان

فارسی به مثابه کنش اجتماعی (محدوده زمانی ۱۳۹۰-۱۳۷۰)

نویسنده: اعظم نیک‌خواه‌فاردقی

با مقدمه: محمدجعفر یاحقی

ناشر: نشر نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر)

مدیر هنری: باسَم الرسام

طراح گرافیک: کوروش شبگرد

خط: المیرا عبدالهیان

لیتوگرافی: نوید

چاپ و صحافی: پیکان

نوبت چاپ: یکم، ۱۴۰۱

شمارگان: ۵۵۰

قیمت: ۱۳۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۹۰-۱۷۸-۳

- سرشناسه : نیک‌خواه فاردقی، اعظم، ۱۳۶۶-
عنوان و نام پدیدآور : از شاهنامه تا رمان: فراخوانی شخصیت‌های شاهنامه به رمان فارسی به مثابه کنش اجتماعی (محدوده زمانی ۱۳۹۰-۱۳۷۰)/اعظم نیک‌خواه‌فاردقی؛ با مقدمه محمدجعفر یاحقی.
مشخصات نشر : تهران : نگاه معاصر، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری : ۲۷۲ ص.؛ نمودار: ۱۴/۵/۲۱×۵/۲۱ س.م.
شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۲۹۰-۱۷۸-۳
وضعیت فهرست نویسی : فیا
یادداشت : کتابنامه.
موضوع : فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ق.؛ شاهنامه -- تأثیر
موضوع : Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh -- Influence
موضوع : فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ق.؛ شاهنامه -- سیاست و حکومت
موضوع : Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh -- Politics and government
موضوع : فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ق.؛ شاهنامه -- نقد و تفسیر
موضوع : Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh -- Criticism and interpretation
موضوع : فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ق.؛ شاهنامه -- شخصیت‌ها
موضوع : Ferdowsi, Abolqasem. Shahnameh -- Characters
موضوع : داستان‌های فارسی -- قرن ۱۴ -- تاریخ و نقد
موضوع : Persian fiction -- 20th century -- History and criticism
رده بندی کنگره : PIR۲۴۹۷
رده بندی دیویی : ۸۱۶/۲۱
شماره کتابشناسی ملی : ۸۹۲۹۱۰۴
اطلاعات رکورد کتابشناسی : فیا

نشانی: تهران | مینی‌سیتی | شهرک محلاتی | فاز ۲ مخابرات | بلوک ۳۸ | واحد ۲ شرقی

۲۲۴۴۸۴۱۹

negah.moaser94@gmail.com

nasher_negahemoaser

به مادرم، پدرم، برادرانم

و استادم، دکتر محمدجعفر یاحقی

فهرست مندرجات

۱۳	گفت وگویی هنری با شاهنامه.....
۱۷	پیش‌گفتار.....
۲۰	ساختار این کتاب.....
۲۳	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۲۵	۱-۱- تحلیل محتوای کیفی.....
۲۶	۲-۱- گفتمان.....
۲۶	۱-۲-۱- نظریهٔ گفتمان.....
۲۷	۱-۲-۱- مفصل‌بندی.....
۲۷	۲-۱-۲-۱- دال‌های شناور.....
۲۸	۳-۱-۲-۱- دال‌های اصلی یا گره‌گاه‌ها.....
۲۸	۴-۱-۲-۱- هژمونی و واسازی.....
۲۸	۲-۲-۱- برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی.....
۲۹	۳-۱- کنش اجتماعی.....
۳۱	فصل دوم: بافت سیاسی-اجتماعی فرامتن؛ جدال دیرین و پیوستهٔ سنت و تجدد.....
۳۳	۱-۲- سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۵۷؛ استقرار گفتمان انقلاب اسلامی.....
۳۴	۱-۱-۲- احزاب و گروه‌های بنیادگرای اسلامی.....
۳۵	۲-۱-۲- احزاب و گروه‌های لیبرال طبقهٔ متوسط.....
۳۶	۳-۱-۲- احزاب چپ‌گرای اسلامی.....

- ۳۷..... ۴-۱-۲- احزاب و گروه‌های سوسیالیست و مارکسیست
- ۴۵..... ۲-۲- سال‌های ۱۳۷۶-۱۳۶۸؛ گفتمان سنت‌گرایانه سازندگی
- ۴۵..... ۱-۲-۲- تحولات سیاسی-اجتماعی
- ۵۰..... ۳-۲- سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۷۶؛ گفتمان تجددخواهانه اصلاح طلب
- ۵۰..... ۱-۳-۲- تحولات سیاسی-اجتماعی
- ۵۴..... ۲-۳-۲- مبانی و مواضع فکری
- ۵۷..... ۴-۲- سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۸۴؛ گفتمان سنت‌گرایانه اصول‌گرای عدالت‌خواه
- ۵۷..... ۱-۴-۲- تحولات سیاسی-اجتماعی
- ۵۹..... ۲-۴-۲- مبانی و مواضع فکری
- فصل سوم: فراخوانی شخصیت‌های شاهنامه در جهت تضعیف گفتمان‌های سنت‌گرا**
- ۶۱..... **و تجددطلب**
- ۶۳..... ۱-۳- سالمرگی (سال نگارش: ۱۳۷۰)
- ۶۳..... ۱-۱-۳- درباره نویسنده
- ۶۳..... ۲-۱-۳- خلاصه داستان
- ۶۴..... ۳-۱-۳- رمان سالمرگی و تضعیف گفتمان سازندگی
- ۱-۳-۱-۳- کنشگران سالمرگی و موضعشان نسبت به دال تعدیل اقتصادی در گفتمان سازندگی
- ۶۵..... ۲-۳-۱-۳- کنشگران سالمرگی و موضعشان نسبت به دال تشنج‌زدایی در سیاست خارجی در گفتمان سازندگی
- ۷۰..... ۳-۳-۱-۳- کنشگران سالمرگی و موضعشان نسبت به دال توجه به مسائل زنان
- ۷۳..... ۲-۳- تراژدی کمدی پارس (سال چاپ: ۱۳۷۷)
- ۷۳..... ۱-۲-۳- درباره نویسنده
- ۷۴..... ۲-۲-۳- خلاصه داستان
- ۷۶..... ۳-۲-۳- رمان تراژدی کمدی پارس و تضعیف گفتمان سازندگی
- ۱-۳-۲-۳- کنشگران تراژدی کمدی پارس و موضعشان نسبت به دال تعدیل اقتصادی در گفتمان سازندگی
- ۷۶..... ۲-۳-۲-۳- کنشگران تراژدی کمدی پارس و موضعشان نسبت به دال تشنج‌زدایی در سیاست خارجی در گفتمان سازندگی
- ۷۷.....

- ۳-۳-۲-۳- کنشگران تراژدی کم‌دی پارس و موضعشان نسبت به دال ناسیونالیسم در
گفتمان سازندگی ۷۹
- ۳-۳-۲-۳- فریدون سه‌پسر داشت (سال نگارش: ۱۳۷۸-۱۳۸۰) ۸۵
- ۱-۳-۳-۳- درباره نویسنده ۸۵
- ۲-۳-۳- خلاصه داستان ۸۶
- ۳-۳-۳- رمان فریدون سه‌پسر داشت و تضعیف گفتمان‌های سنت و تجدد ۸۷
- ۱-۳-۳-۳- کنشگران فریدون سه‌پسر داشت و موضعشان نسبت به دال‌های
گفتمان‌های سنت و تجدد ۸۸
- ۲-۳-۳-۳- کنشگران فریدون سه‌پسر داشت و موضعشان نسبت به دال توجه به زنان ۱۱۱
- ۴-۳-۳- تهمینه (سال چاپ: ۱۳۸۲) ۱۱۹
- ۱-۴-۳- درباره نویسنده ۱۱۹
- ۲-۴-۳- تهمینه (چاپ ۱۳۸۲) ۱۲۰
- ۳-۴-۳- رمان تهمینه و دال مردسالاری برای تضعیف گفتمان اصلاح طلب ۱۲۲
- ۱-۳-۴-۳- کنشگران تهمینه و موضعشان نسبت به دال‌های مردسالاری و توجه به زنان ۱۲۲
- ۵-۳-۳- به هادس خوش آمدید نوشته بلقیس سلیمانی (سال چاپ: ۱۳۸۸) ۱۳۳
- ۱-۵-۳- درباره نویسنده ۱۳۳
- ۲-۵-۳- خلاصه داستان ۱۳۴
- ۳-۵-۳- به هادس خوش آمدید و تضعیف دال مردسالاری در گفتمان اصول‌گرا ۱۳۵
- ۱-۳-۵-۳- رودابه و تقویت بعد زنانگی او ۱۳۸
- ۲-۳-۵-۳- مردسالاری و خشونت جنسی ۱۴۳
- ۳-۳-۵-۳- ضعیف بودن زن و عدم استقلال ۱۴۸
- ۴-۳-۵-۳- بی‌توجهی مردان به تحصیلات زن ۱۵۱
- ۵-۳-۵-۳- فرجام کار رودابه با کنش خودکشی ۱۵۲
- ۶-۳-۳- حیرانی (سال‌های نگارش کتاب اول: از ۱۳۶۹ به بعد، سال چاپ: ۱۳۷۳، سال
نگارش کتاب دوم: ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۸) ۱۵۳
- ۱-۶-۳- درباره نویسنده ۱۵۳
- ۲-۶-۳- خلاصه داستان ۱۵۴
- ۳-۶-۳- رمان حیرانی و تضعیف گفتمان‌های سنت و تجدد ۱۵۷

- ۱۵۷-۳-۶-۱-کنشگران حیرانی و موضعشان نسبت به دال‌های مردسالاری و توجه به زن
- ۱۶۲-۳-۶-۲-کنشگران حیرانی و موضعشان نسبت به دال ناسیونالیسم در گفتمان‌های سنت و تجدد
- ۱۶۸-۳-۶-۳-کنشگران حیرانی و موضعشان نسبت به دال توجه به غرب
- فصل چهارم: فراخوانی شخصیت‌های شاهنامه در جهت تقویت گفتمان‌های سنت‌گرا و تجددطلب
- ۱۶۹-۴-۱-۱-نیمه غایب (سال چاپ: ۱۳۷۸)
- ۱۷۱-۴-۱-۱-درباره نویسنده
- ۱۷۲-۴-۱-۲-خلاصه داستان
- ۱۷۳-۴-۱-۳-رمان نیمه غایب و تقویت گفتمان اصلاحات
- ۱۷۷-۴-۱-۳-۱-کنشگران نیمه غایب و موضعشان نسبت به دال توجه به زنان و جوانان
- ۱۸۸-۴-۱-۳-۲-کنشگران نیمه غایب و موضعشان نسبت به دال توجه به غرب
- ۱۸۹-۴-۲-سهراب‌کشان (سال چاپ: ۱۳۸۲)
- ۱۸۹-۴-۱-۲-درباره نویسنده
- ۱۹۰-۴-۲-۲-خلاصه داستان
- ۱۹۲-۴-۲-۳-رمان سهراب‌کشان و تقویت گفتمان اصلاحات
- ۱۹۲-۴-۲-۳-۱-کنشگران سهراب‌کشان و موضعشان نسبت به دال پدرسالاری
- ۱۹۲-۴-۲-۳-۲-کنشگران سهراب‌کشان و موضعشان نسبت به دال تساهل و تسامح و مدارا با رقیب
- ۱۹۸-۴-۲-۳-۳-کنشگران سهراب‌کشان و موضعشان نسبت به دال‌های مردسالاری و توجه به زنان
- ۲۰۰-۴-۳-۳-قصهٔ تهمینه (سال چاپ: ۱۳۸۲)
- ۲۰۹-۴-۱-۳-۱-درباره نویسنده
- ۲۱۰-۴-۲-۳-۲-خلاصه داستان
- ۲۱۲-۴-۳-۳-رمان قصهٔ تهمینه و تقویت گفتمان اصلاحات
- ۲۱۳-۴-۱-۳-۳-۱-کنشگران قصهٔ تهمینه و موضعشان نسبت به دال توجه به زنان
- ۲۱۷-۴-۲-۳-۳-۲-کنشگران قصهٔ تهمینه و موضعشان نسبت به دال مردسالاری
- ۲۲۵-۴-۴-آتش زندان (سال نگارش: ۱۳۸۵ - سال بازنویسی: ۱۳۸۸ - سال چاپ: ۱۳۹۶)

- ۲۲۵..... ۴-۴-۱- درباره نویسنده
- ۲۲۶..... ۴-۴-۲- خلاصه داستان
- ۲۲۸..... ۴-۴-۳- آتش زندان و تقویت گفتمان اصول‌گرای عدالت‌خواه
- ۴-۴-۳-۱- کنشگران آتش زندان و موضعشان نسبت به دال تعالی مادی و معنوی
- ۲۲۹..... گفتمان اصول‌گرا
- ۴-۴-۳-۲- کنشگران آتش زندان و موضعشان نسبت به دال ناسیونالیسم محافظه‌کار
- ۲۳۳..... مذهبی در گفتمان اصول‌گرا
- ۴-۴-۳-۳- کنشگران آتش زندان و موضعشان نسبت به دال توجه به غرب
- ۴-۴-۳-۴- کنشگران آتش زندان و موضعشان نسبت به دال پدر / مردسالاری در
- ۲۳۹..... گفتمان اصول‌گرا
- ۲۴۹..... سخن آخر
- ۲۶۵..... کتاب‌نامه

فهرست شکل‌ها و نمودارها

- شکل ۱- نیروها و سازمان‌های سیاسی پس از انقلاب..... ۳۴
- شکل ۲- مفصل بندی گفتمان‌های اصلاح طلب و محافظه‌کار در سال ۱۳۷۶..... ۵۳
- شکل ۳- داس و چکش؛ نماد کمونیسم..... ۹۶
- شکل ۴- مسعود رجوی؛ رهبر سازمان مجاهدین خلق..... ۹۹
- شکل ۵- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در تراژدی کمدی پارس به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۵۸
- شکل ۶- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در نیمه غایب به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۵۹
- شکل ۷- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در سهراب‌کشان به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۱
- شکل ۸- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در قصه تهمینه به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۲
- شکل ۹- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در به هادس خوش آمدید به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۳
- شکل ۱۰- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در سالمرگی به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۴
- شکل ۱۱- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در فریدون سه پسر داشت به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۶
- شکل ۱۲- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در حیرانی به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۷
- شکل ۱۳- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در تهمینه به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۸
- شکل ۱۴- مفصل بندی کنش کنشگران شاهنامه در آتش زندان به مثابه کنشی اجتماعی..... ۲۶۹
- نمودار ۱- بسامد ایدئولوژی و کنش نویسندگان رمان اسطوره‌ای..... ۲۵۷

گفت‌وگوی هنری با شاهنامه

شاهنامه به عنوان یک پیش‌متن فرهنگی قابلیت آن را دارد که از جهات گوناگون مورد بهره‌برداری هنری و فنی قرار گیرد. امروز هنر زبان گفت‌وگوی مؤثری است که می‌تواند نه تنها در دایره یک فرهنگ و زبان که در مقیاس جهانی تأثیرگذار باشد. از نگاه هنرمند می‌توان جهان را به رنگ‌های متفاوتی دید و از این طریق به دنیا‌های دیگر راه پیدا کرد. آثار جاودان کلاسیک با آنکه در زمان خود ظرفیت بالایی برای مخاطبان آن روزگار داشته‌اند، می‌توانند در هر دوره و در هر نقطه دیگر متناسب با زمان و مکان لایه‌ای از استعاره‌ها و ظرفیت‌های زمانی را به نمایش بگذارند و تمایلات و دلخواسته‌های مردمان زمان خود را بازتابانند و به آنها راه‌های نارفته‌ای را نشان دهند که پیش از آن ورود به آن برایشان قابل تصور نبوده است.

تردید نباید داشت که اثر کلاسیک و زمان‌داری مانند شاهنامه که عمری هزارساله را پشت سر گذاشته، به دلیل داشتن همین ظرفیت آن هم در حد بالای آن، اهمیت و اعتبار خود را تا روزگار ما حفظ کرده و در هر دوره‌ای به رنگ و با پسند همان زمانه مورد اقبال و استفاده قرار گرفته است که اگر این قابلیت

را نمی داشت، مثل بسیاری از آثار گذشته، امروز بایستی در قعر فراموشی و از دسترس همگان به دور می بود.

یکی از زمینه های مهم فراخوانی ارزش های یک اثر الهام گرفتن فرهنگی و استعاری از آن است. به این معنی که وجهی از آموزه های آن برای ایجاد نگاهی نو و آفرینشی تازه مورد استفاده هنرمندی قرار گیرد و با بهره وری از محتوای فرهنگی و پیام آور آن راه گفت و گو با مخاطب را به نحو متفاوت و مؤثری باز کند. وقتی یک شاهکار در ضمیر فرهنگی جامعه ای ته نشین باشد، هنرمند می تواند با شورانیدن این برکه ثابت از آن رنگ و قابلیت تازه بیافریند و با مسائل روزگار خود در پیوند قرار دهد؛ امری که در رمان فارسی روزگار ما به خوبی اتفاق افتاده و این رابطه با شاهنامه برقرار شده است. شاهنامه به دلایل گوناگون و روشن در یک قرن اخیر به طرز محسوسی رو آمده و ظرفیت رویارویی بالایی با مسائل روزگار ما پیدا کرده است. از طرف دیگر، رمان هم در همین یک قرن راه درازی پیموده و به ویژه در دهه های اخیر به صورت زبان گویای فرهنگ و تاریخ و لایه های گوناگون اجتماعی درآمده و آن را از هر جهت برای مطالعه علمی و بررسی های فنی آماده کرده است.

رمان فارسی با پیشرفت لازم در روزگار ما تنوع سبکی خاص و شیوه های بروز و نمود متنوعی پیدا کرده که هر کدام از این سبک های نویسنده کی مقتضیاتی را بیشتر بازمی نماید. یکی از مسائلی که در همه انواع رمان ها نمود یکسان و تقریباً برابری دارد، بازنمایی شخصیت های اساطیری و پهلوانی گذشته است که عموماً زیر تأثیر شاهنامه در رمان ها به نحوی هنری مطرح شده است. وقتی این بازنمودها در رمان جنبه اجتماعی به خود می گیرد، برجستگی بیشتری هم پیدا می کند.

در پژوهش حاضر مؤلف با آگاهی از پیشینه اساطیری و حماسی لازم به

سراغ تعدادی از رمان‌های فارسی بین دو دهه هفتاد و هشتاد؛ یعنی سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰ رفته که به دلایل اجتماعی و فرهنگی شخصیت‌های اساطیری / پهلوانی در آنها نمود بیشتری داشته است. این تعداد از رمان‌ها که با هدفی مشخص انتخاب شده هر کدام به نوعی و با هدفی خاص و جوهی از معانی استعاری اشخاص اسطوره‌ای / حماسی شاهنامه را با معنایی متناسب با منظور خود و ظرف زمانی پدیدایی اثر بازنمایی کرده و با به‌کارگرفتن مستقیم نام‌ها یا با تصرفی اندک در عنوان و کارکرد آن شخصیت در ضمیر فرهنگی و تاریخی جامعه به بازنمایی آن در اثر خویش پرداخته‌اند. دکتر اعظم نیک‌خواه فاردقی با بسترسازی لازم و تحلیل شرایط اجتماعی سفارش هر اثر چگونگی استفاده از مفاهیم و نام‌های اسطوره‌ای / پهلوانی و کارکرد اجتماعی هر کدام را به خوبی نشان داده و به بازشناسی مفاهیم نهفته در آن از نگاه فنی و تخصصی پرداخته است. این گونه نگرش به رمان حاکی از آن است که ظرفیت این قالب ادبی بسیار برتر و فراتر از آن چیزی است که بتوان در بررسی‌های ادبی-هنری صرف بدان دست یافت. این نوع تحقیق نگرشی تلفیقی از نگاه جامعه‌شناسی، روان‌پژوهی و اسطوره‌شناسی را پیشنهاد می‌کند که به لایه‌های ناشناخته‌ای از فرآیند تولید اثر هنری از یک طرف و نوع رابطه‌ی اثر با بسترهای زمانی تولید آن منتهی می‌شود. تردیدی نیست که ما در مسیر نقد و تحلیل آثار ادبی به ویژه در روزگار معاصر به بسط و ترویج چنین نگرشی سخت نیازمندیم و کار مؤلف حاضر از این حیث می‌تواند نمونه خوبی قلمداد شود.

قطب علمی فردوسی و شاهنامه دانشگاه فردوسی مشهد سرفراز است که توانسته است بستر لازم را برای پژوهشگران مستعد و باذوق فراهم آورد تا با توجه به نیازهای فنی و هنری نوین دست به تحلیل آثار ادبی بزنند و با راهنمایی و هدایت استادان صاحب نظر گروه زبان و ادبیات فارسی، بررسی‌های سودمند،

ابتکاری و راه‌گشایی از قبیل کتابی که در دست دارید، به میراث علمی جامعه بیفزایند. برای پژوهشگر جوان و مستعد سرکار خانم دکتر اعظم نیک خواه فاردقی کامیابی بیشتر در مسیر پیشرفت‌های روزافزون آرزو دارم.

محمد جعفر یاحقی

مدیر قطب علمی فردوسی و شاهنامه

مشهد، بهار ۱۴۰۱

پیش‌گفتار

ادبیات هر جامعه را می‌توان آینه تمام‌نمای آن دانست؛ آینه‌ای که چون در آن بنگریم، رویدادها، ایدئولوژی‌ها، ارزش‌ها و ضدارزش‌های مختلف می‌بینیم. ادبیات همواره برای آفرینندگانش عناصر و امکانات بی‌شماری فراهم می‌کند تا از این طریق بتوانند از جامعه و دغدغه‌های اجتماعی‌شان سخن بگویند. حماسه‌ها و اسطوره‌ها که بخشی از درون‌مایه ادبیات را در بر می‌گیرند، با توجه به ماهیتشان از جمله عناصری هستند که پیوسته دست‌مایه شاعران و نویسندگان آثار ادبی گوناگون قرار می‌گیرند. شاهنامه فردوسی، شاهکار این حوزه، بنابر قابلیت تأویل‌پذیری‌اش می‌تواند الهام‌بخش شاعران و نویسندگان امروزی در خلق آثار ادبی اجتماعی متنوع باشد.

به این ترتیب، در جامعه امروز ما آثار مختلفی در ژانرهای متنوعی چون رمان، داستان کوتاه، نمایش‌نامه و ... با محوریت حماسه‌ها و اسطوره‌ها و به ویژه حوادث و شخصیت‌های موجود در شاهنامه خلق می‌شود. آفرینش این آثار در برخی دهه‌ها از جمله دهه‌های هفتاد، هشتاد و نود شمسی اوج می‌گیرد.

در این کتاب با بررسی شخصیت‌های شاهنامه در رمان‌های مورد مطالعه،

نشان می‌دهم یکی از دلایلی که نویسندگان دو دهه هفتاد و هشتاد شمسی شخصیت‌های شاهنامه را فرامی‌خوانند، این است که آنها از این طریق برخی از دال‌ها و مبانی فکری گفتمان‌های روزگار خودشان را تضعیف یا تقویت می‌کنند؛ به عنوان نمونه، نویسندگان تجددخواه با فراخوانی شخصیت‌هایی چون سیندخت، رودابه، رستم، سهراب و سیاوش و گشتار در کنش آنها به تقویت دال‌هایی چون توجه به زنان، لیبرالیسم، رویایی دو نسل پدر و پسر و ... می‌پردازند و در مقابل، نویسندگان سنت‌گرا با استفاده از شخصیت‌هایی چون گردآفرید، رستم، پدر سیاوش و دیگر شخصیت‌ها، گفتمان‌های مقابل؛ یعنی مردسالاری، پدرسالاری، مذهب‌گرایی و ... را برجسته می‌کنند.

همچنین، در بررسی و تحلیل رمان‌های مورد مطالعه به برخی دال‌های پرتکرار مانند تقابل دو نسل و مسئله زنان دست یافتیم؛ دال‌هایی که در شاهنامه نیز دارای اهمیت هستند. مقابله پدر و پسر از موضوعات پرتکرار در شاهنامه است؛ افزون‌براین، زنان شاهنامه شخصیت‌هایی مناقشه‌انگیز هستند که شاهد رویکردی دوگانه نسبت به آنها هستیم؛ این شخصیت‌ها در برخی از داستان‌ها مغفول مانده‌اند و در برخی دیگر نیز کنش‌هایی پویا و هنجارشکنانه از آنها می‌بینیم. از طرفی، زنان و جوانان ایران در دو دهه مورد مطالعه با توجه به رشد و افزایش تحصیلات و همچنین جمعیت قابل توجه و تعیین‌کننده‌ای که دارند، جلب اعتمادشان به خوبی می‌تواند گفتمان‌های سیاسی را در روی کارآمدن و مشروعیت‌یابی یاری رساند. بنابراین، نویسندگان رمان‌های اسطوره‌ای با آگاهی از وجود این اشتراک در شاهنامه و جامعه ایران؛ یعنی رویارویی دو نسل و مسائل زنان، از این بن‌مایه‌ها بیش از دیگر موضوعات بهره می‌گیرند.

شایان ذکر است پیش از این کتاب، پژوهش‌هایی در واکاوی چرایی و

چگونگی حضور حماسه‌ها و اسطوره‌ها در رمان فارسی انجام شده است که یا دغدغه مدرنیسم و پست‌مدرنیسم دارند یا دغدغه فمینیسمی که آن را نیز از پیامدهای پسامدرنیسم می‌دانند. عده‌ای از این پژوهشگران هم که نقدی جامعه‌شناسانه یا اشاره‌ای بسیار کوتاه و در حد یک یا دو جمله به اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می‌کنند، به همین مقدار بسنده می‌کنند و توجهشان بیشتر معطوف به سال‌های پیش از انقلاب یا سال‌های اولیه پس از آن است، در حالی که این کتاب با رویکرد جامعه‌شناسی سیاسی، در پی آن است تا به بررسی یکی دیگر از دلایل وجود شخصیت‌های شاهنامه در رمان؛ یعنی پیوند میان بافت سیاسی اجتماعی روزگار تولید رمان‌های مورد مطالعه با نوع و چگونگی فراخوانی این شخصیت‌ها بپردازد و موضع موافق یا مخالف هر نویسنده را نسبت به گفتمان‌های موجود در بافت فرامتن نشان دهد؛ زیرا ممکن است بررسی دهه‌های پیشین و همچنین پرداختن به موضوعاتی چون مدرنیسم و پست‌مدرنیسم و فمینیسم از جمله پاسخ‌های چگونگی و چرایی حضور این شخصیت‌ها در رمان باشند؛ اما تنها پاسخ نیستند و واکاوی شرایط سیاسی اجتماعی جامعه سال‌های نگارش اثر را نیز یکی دیگر از این پاسخ‌ها می‌توان دانست؛ به این دلیل که آفرینندگان آثار ادبی از بطن همان جامعه می‌آیند، در آن پرورش می‌یابند و در همان شرایط آثار خود را خلق می‌کنند. بنابراین، نمی‌توان بافت فرامتن آنها را نادیده گرفت و حضور این عناصر را در رمان، صرفاً به گرایش‌های سبکی یا رویدادهای پیش یا پس از انقلاب فروکاست.

بسامد بالای رمان‌هایی که در آنها شخصیت‌های شاهنامه آمده است، همچنین، دشواری تشخیص همه بن‌مایه‌های اسطوره‌ای موجود در رمان‌های این دو دهه، سبب شد تا در کتاب حاضر، بر رمان‌هایی تأکید کنم که

شخصیت‌های شاهنامه به آنها فراخوانده می‌شوند. از آنجایی که محدوده زمانی پژوهش حاضر، دو دهه هفتاد و هشتاد شمسی است، بنابراین، محدوده‌های زمانی نگارش یا چاپ رمان‌های مورد مطالعه از سال‌های ابتدایی وقوع انقلاب و سال‌های پس از آن تجاوز نمی‌کند. با توجه به اینکه در این پژوهش به گفتمان‌های مسلط جامعه تولید رمان‌ها در زمان‌های اشاره شده پرداخته می‌شود، بدیهی است که گفتمان‌های در اقلیت همانند گفتمان سلطنت طلب از دایره بررسی این پژوهش خارج می‌شوند.

پیکره متنی این پژوهش را ۱۰ رمان در بر می‌گیرد که عبارتند از: سالمرگی (۱۳۷۰) نوشته اصغر الهی، حیرانی (۱۳۷۳) نوشته محمدعلی سجادی؛ کم‌دی تراژدی پارس (۱۳۷۷) نوشته اسماعیل فصیح؛ نیمه غایب نوشته حسین سنابور (۱۳۷۸)؛ فریدون سه پسر داشت (۱۳۸۰) نوشته عباس معروفی؛ ته‌مین (۱۳۸۲) نوشته نادعلی همدانی؛ قصه ته‌مین (۱۳۸۲) نوشته محمد محمدعلی؛ سهراب‌کشان (۱۳۸۲) نوشته عطاالله مهاجرانی؛ آتش زندان نوشته ابراهیم دمشناس (سال نگارش و بازنویسی ۱۳۸۸-۱۳۸۵) به هادس خوش آمدید (۱۳۸۸) نوشته بلقیس سلیمانی.

شایان ذکر است برای تعیین سال رمان‌ها، اولویت با سال نگارش آنهاست. بنابراین، آن دسته از رمان‌هایی را سال نگارششان مشخص بود، براساس سال نگارش و آن دسته که تنها سال چاپشان موجود بود، سال چاپشان ذکر شد.

ساختار این کتاب

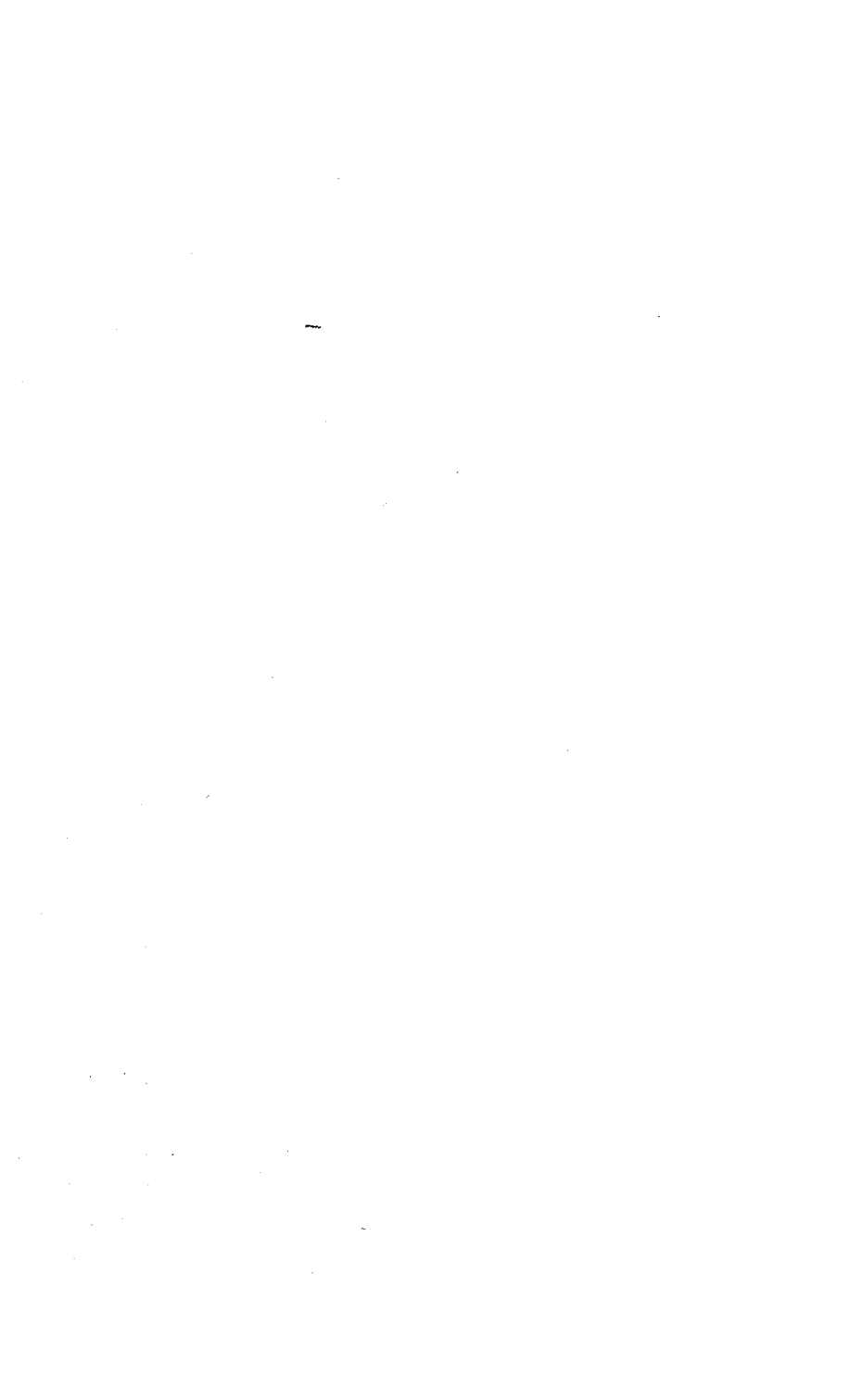
پژوهش حاضر دارای چهار فصل است؛ فصل اول: کلیات و مفاهیم، فصل دوم: بافت سیاسی-اجتماعی فرامتن، فصل سوم: فراخوانی شخصیت‌های حماسی / اسطوره‌ای در جهت تضعیف گفتمان‌های سنت‌گرا و تجددگرا،

فصل چهارم: فراخوانی شخصیت‌های حماسی / اسطوره‌ای در جهت تقویت
گفتمان‌های سنت‌گرا و تجددگرا.

در پایان از تمامی کسانی که در به‌سرانجام‌رساندن این کتاب حمایت و
همراهی‌ام کردند، سپاسگزارم. به‌ویژه قدردان زحمات بی‌وقفه‌ی استاد عزیزم،
خانم دکتر سمیرا بامشکی هستم. به‌جرئت می‌گویم ایشان هم‌قدم و همراه
ثابت همه‌ی روزها و شب‌هایم در این چند سال بودند. دور از انصاف خواهد بود
اگر طرح مسئله‌های موشکافانه و راه‌گشای استادم، جناب آقای دکتر محمود
فتوحی رود معجنی را از یاد ببرم. در این راه دوستان و عزیزانی چون جناب
آقای دکتر حمیدرضا اردستانی در کنارم و چراغ راهم بودند که تشویق، توجه
و یاری‌هایشان برای رفع موانع موجود بر سر راهم، سبب شد بتوانم این کتاب
را به‌سرانجام برسانم. مهربانی و گشاده‌رویی برادر خوبم، جناب آقای استاد
محمدکاظم کاظمی را هیچ‌گاه از یاد نمی‌برم. در این سال‌ها همواره از ایشان
آموخته و می‌آموزم. این بار هم مهر را در حقم تمام کردند و نامشان به‌عنوان
صفحه‌آرا، زینت بخش این کتاب شد. همچنین، بر خود فرض می‌دانم از مدیر
دغدغه‌مند و گران‌قدر نشر نگاه معاصر، جناب آقای قنبری بزرگووار سپاسگزار
باشم که با وجود دشواری‌های موجود در حوزه‌ی چاپ و نشر، زحمت چاپ این
کتاب را برعهده گرفتند.

اعظم نیک‌خواه فاردقی

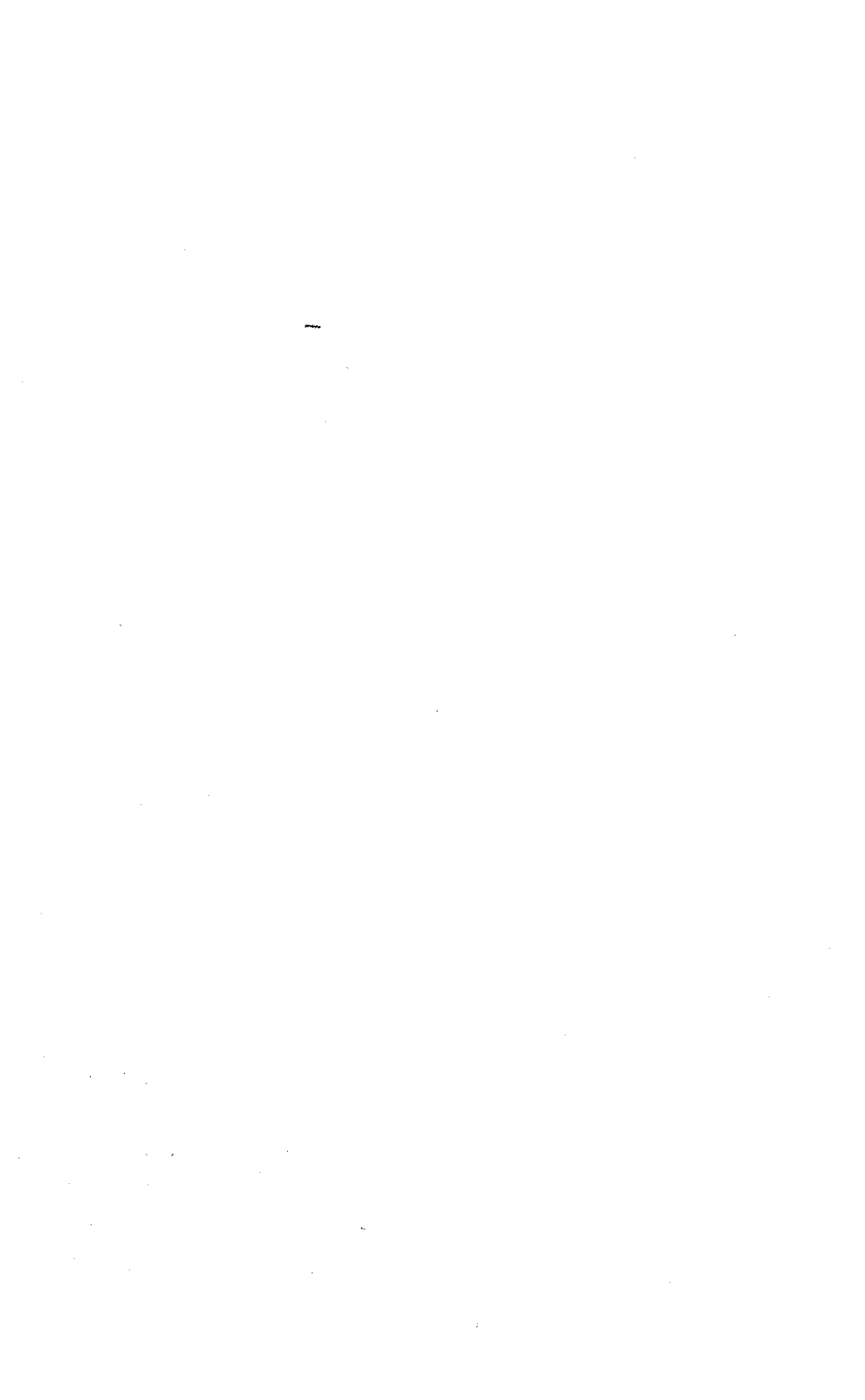
مشهد، ۱۴۰۱

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱- تحلیل محتوای کیفی

در این کتاب برای تحلیل رمان‌های مورد مطالعه، از تحلیل محتوای کیفی یاری می‌گیریم و با بررسی مقوله‌های موجود در رمان‌ها با رویکرد جامعه‌شناسی سیاسی، به تحلیل گفتمان‌های بافت فرامتن، بررسی کنش اجتماعی نویسندگان و موضع آنها در رمان نسبت به این گفتمان‌ها می‌پردازیم.

تحلیل محتوای کیفی از روش‌های رایج تحلیل داده‌های متنی در پژوهش‌های جامعه‌شناسی است روشی که می‌توان از آن برای تحلیل انواع گوناگون پیام‌های مندرج در آثار ادبی، مقاله‌های روزنامه‌ها، اسناد رسمی، خطابه‌ها، اعلامیه‌های سیاسی و ... یاری جست (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۵). استراس و کورین (۱۳۹۰) تحلیل کیفی را تحلیلی غیرریاضی می‌دانند که یافته‌های حاصل شده در آن به طرق مختلفی چون مشاهده، اسناد، کتاب‌ها و ... به دست آمده باشد. به باور آنها تحقیق کیفی سه بخش وجود دارد. بخش اول تهیه داده‌ها است که به روش‌های مختلف (کتاب، مصاحبه، مشاهده و ...) انجام می‌شود. بخش دوم تحلیل و مفهوم‌پردازی و به عبارت بهتر کدگذاری داده‌ها است. بخش سوم مرحله‌ای است که پژوهشگر به یافته‌های تحقیق دست می‌یابد و می‌تواند آنها را به صورت‌های مختلف به کار گیرد.

مفهوم‌سازی نخستین گام در تحلیل است و منظور از آن بازنمایی انتزاعی

یک رویداد، شیء، عمل و ... است که پژوهشگر حضور آن را در داده‌ها مهم می‌داند. نام‌گذاری بر روی پدیده‌ها به این دلیل انجام می‌شود که پژوهشگر بتواند رویدادها، اتفاق‌ها و اشیای مشابه را تحت یک عنوان بارده قرار دهد. در تحلیل محتوا مقوله معادل پدیده است و منظور از آن مسئله، موضوع، امر یا رویدادی است که برای محقق اهمیت دارد (استراوس و کربین، ۱۳۹۵).

۱-۲- گفتمان

فرکلاف^۱ گفتمان را مجموعه‌ای به هم تافته از سه عنصر می‌داند: «عمل اجتماعی، عمل گفتمانی (تولید، توزیع و مصرف متن) و متن. تحلیل یک گفتمان خاص نیازمند تحلیل هر یک از این سه بعد و روابط میان آنها را طلب می‌کند» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۹۷).

۱-۲-۱- نظریه گفتمان

هدف از نظریه گفتمان لاکلاو و موف^۲، فهم امر اجتماعی به مثابه برساخت اجتماعی است. ایده کلی نظریه گفتمان این است که پدیده‌های اجتماعی هرگز تام و تمام نیستند و معانی هیچ‌گاه برای همیشه ثابت نمی‌مانند که این خود باعث وجود کشمکش‌های همیشگی اجتماعی بر سر این تعاریف می‌شود. به این ترتیب، وظیفه تحلیل‌گر گفتمان، نشان دادن این کشمکش‌ها بر سر تثبیت معنا در تمامی سطوح امر اجتماعی است (یورگنسن و فیلیپس^۳، ۱۳۹۶). با توجه به اینکه در کتاب حاضر برای تحلیل رمان‌های مورد نظر برخی اصطلاحات و تعابیر موجود در نظریه لاکلاو و موف را وام گرفته‌ایم، در اینجا با

1. fairclough

2. Laclau & Mouffe

3. Jorgensen & Phillips

مفهوم این اصطلاحات آشنا می‌شویم:

۱-۱-۲-۱- مفصل‌بندی^۱

لاکلا و موف مفصل‌بندی را هرگونه عملی می‌دانند که رابطه‌ای را میان مؤلفه‌ها تثبیت کند؛ به‌گونه‌ای که در نتیجه آن، هویتشان تغییر کند. آنها کلیت ساختاریافته ناشی از مفصل‌بندی را گفتمان می‌نامند (لاکلا و موف، ۱۹۸۵). درواقع، گفتمان تثبیت معنا درون یک قلمرو خاص است. تعریف لاکلا و موف از گفتمان فقط محدود به زبان نمی‌شود؛ بلکه تمام پدیده‌های اجتماعی را شامل می‌شود. به باور آنها از آنجا که ساختار زبان هرگز به‌طور کامل تثبیت نمی‌شود، در نتیجه، جامعه و هویت نیز سیال و قابل تغییر هستند و هرگز نمی‌توان به‌طور کامل آنها را تثبیت کرد. این نویسندگان معتقدند که هویت‌های افراد (فردی و اجتماعی) محصول فرایندها و کشمکش‌های گفتمانی است. به این ترتیب، همه کنش‌های اجتماعی را می‌توان مفصل‌بندی کرد (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۶).

۱-۲-۱-۲-۱- دال‌های شناور^۲

دال‌های سیال یا شناور نشانه‌هایی هستند که گفتمان‌های مختلف به روش خاص خودشان به آنها معنی بخشند. این اصطلاح به کشمکش موجود میان گفتمان‌های مختلف برای تثبیت معنای نشانه‌های مهم تعلق دارد (لاکلا و موف، ۱۹۸۵).